

FILEP ANTAL

Sajátos alaprajzú lakóházak a Kisalföldön

Példa a kataszteri térképek néprajzi, építészet- és társadalomtörténeti forrásértékére

A néprajzi és a szorosan kapcsolódó településtörténeti, település-földrajzi, emberföldrajzi kutatásokból nagyon méltatlanul maradt ki a kataszteri térképek kiváló adalékokat kínáló forrásbázisa. Bár tudnunk kell, hogy a Néprajzi Múzeum nagy mennyiségű olyan korai kataszteri térképet mentett meg, amelyeket a vetületi rendszer helyesbítése, átalakítása után új szerkesztésű térképekkel cseréltek fel. Ez a gyűjtemény olyan méretűvé nőtt a húszas, harmincas évekre, hogy a helyhiánnyal küzdő múzeumi vezetés rákényszerült arra, hogy átadja a Nemzeti Múzeum szervezeti keretében működő társintézményeknek. Ezek a pótolhatatlan forrásértékű térképek ma a Magyar Nemzeti Levéltár és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben lelhetők fel. Az anyagi kultúra kutatásának kiemelkedő és úttörő etnográfus egyéniségei használták is ennek az ígéretes forráscsoportnak számos darabját. Technikai okokból kutatóink a térképek tartalmát csak kijegyzetelheték, csak írásos beszámolót adhattak. A korai szakfolyóiratok, szakmai kiadványok ugyanis a térképek reprodukcióit nem közölheték. Később is rendszeresen használták a terepvizsgálatok során a kataszteri felmérések lapjait. Szinte minden községházán a kutatók megtekintették az adott település szelvényeit, de általában nem reprodukálhatták a tanulmányozott térképi anyagot. Ennek részben a kiválóan megválasztott 1:2880-as méretarány volt az oka. A kisebb települések ábrázolása is nagyméretű rajzot igényelt. (A pauszos másolás nagyon nagy időbeli ráfordítással járt volna, és a négy kartonra húzott szelvény összekapcsolásával való tárolás is nehezíthette a rajzi reprodukciót. De ez tette lehetetlenné azt is, hogy egyetlen fényképfelvételen megörökíthessék egy-egy település vagy akár részterület anyagát. Az egykor közhasználatban volt fényképezőgép-

pekkel pedig megoldhatatlannak bizonyult a szelvényenként való fotózás is. Csak az ötvenes-hatvanas évek után kezdtek elterjedni olyan tükörreflexes, cserélhető objektíves kamerák, amelyek közgyűrűkkel, speciális optikákkal biztosíthatták, hogy a kataszteri lapokat színvonalas makrofelveteleken örökíthessük meg.)

A kutatást komolyan akadályozta az is, hogy sajnálatos módon a hatvanas évek után a kataszteri térképeket kivonták a helyi igazgatási szervek kezeléséből. Másutt pedig lényegében elérhetetlenekké váltak. Egyes kezelőszervek a legkevésbé sem mutatkoztak kutatóbarátnak. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóit is következetesen elutasították. Mindinkább hozzáférhetetlenné vált ez a lassan történeti forrássá váló térképi anyag. Olykor a kataszteri térképek selejtezéséről, sőt oktan pusztításáról kaptunk híreket. Ez annál is nagyobb aggodalommal töltött el bennünket, mert lényegében a régészeti leletanyag és a néprajzi szempontból kiemelkedően fontos késő középkori falufeltárások lelőhelyeit általában a kataszteri nyilvántartás és az azokhoz szervesen kapcsolódó térképekkel lehetett térbelileg geodéziai pontossággal korrekt módon helyhez kötni.

Érdemes arra utalnunk, hogy a múzeumok és néhány lelkes helytörténeti kutató a hetvenes évektől nem ritkán kiállításokon mutatták be egy-egy település kataszteri térképét. Számomra emlékezetes marad Abony tanácsstíkára, a helyi muzeális gyűjtemény megszervezője, Györe Pál által szervezett kiállítás, amin Pest megye nevezetes településének teljes kataszteri térképét közszemlére bocsátotta. A városháza nagytermében állította össze a bel- és külterület teljes anyagát az 1960-as évek végén. Hasonló módon jártak el a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum munkatársai, akik a város egészének térképét kiállították a múzeumi

épület egyik tágas helyiségében. Nagyméretű ferde posztamenst készítettek, hogy a látogatók áttekinthessék a térképmű egészét.

Magamnak kutatóként is és egyetemi oktatóként ismételt szembesülnöm kellett azzal, hogy a kataszteri térképek olvasásához, értelmezéséhez hiányoztak azok a segédkönyvek, jelkulcsok, amik a szintén nehezen hozzáférhető katonai térképekhez mégiscsak rendelkezésre álltak. Szerencsés esetben tapasztalt földmérők nyújthattak alkalmi segítséget. Éppen ezért tartjuk különösen örvendetesnek, hogy a kataszteri nyilvántartás és a kataszteri térképezés egészét átfogó tervszerű kutatás indul.

A néprajzi kutatás számára a kataszteri térképek és a kataszteri nyilvántartás azért rendkívüli jelentőségű, mert az egész egykori államterületet felöleli ez a nagy méretarányú, részletgazdag térképészeti vállalkozás. Nem kisebb a jelentősége annak, hogy egységes geodéziai, kartográfiai szemlélettel, módszerrel mérték fel mind a kül-, mind a belterületeket. A térképek tartalma méretarányánál fogva a beltelkek, a határbeli telepek (tanyák, majorok, hegybeli szállások) települési, beépítési rendjéről biztos információkat kínálnak. (Az azonos szemléletet, módszert még akkor is hangsúlyoznunk kell, ha belátjuk, hogy a hosszú időn át zajló munkálatokban nemzedékről nemzedékre történhettek változások. Kétségtelen azonban, hogy a célrendszer mit sem változott.) A térképi ábrázolás minden eleme – ha az írott források nem pusztultak el – természetszerűen összeköthető a kataszteri nyilvántartással. Így a térképi tartalom társadalmi, vagyoni viszonyai alaposabban értékelhetők. Nem kisebb a jelentősége annak sem, hogy egy-egy térképen felismert jelenség elterjedését szinte százszázalékosan mind az adott településen belül, mind a szűkebb vagy tágabb táji környezetben kiértékelhetjük. Ez a lehetőség olykor a 18. századi urbáriális és elkülönözési perek térképei, valamint birtok- és határtérképek esetében is fennállhatott, de ritkán adódhatott alkalom, hogy a földabroszt a hozzátartozó iratokkal együtt lehetett volna tanulmányozni. Ez nyilván a kortárs iratkezelők, ügyintézők számára is ismételt gondot

jelenthetett, mert nem ritkán a térképhez hozzáragasztották a birtoknyilvántartás alapvető adatainak jegyzékét. Ez ugyan mind a térkép, mind az irat használatát megnehezíthette.

A kataszteri térképezés általánosan használt méretaránya a település-néprajzi kutatásokban azért is fontos forrás, mert a különféle telektípusokat, telekbeépítési formákat kvalitatív és kvantitatív szempontból egyaránt teljességre törekvően elemezhetjük. Kiküszöbölhetővé válhat az eddigi megfigyeléseink esetlegessége. A nagy méretarány arra is alkalmat kínál, hogy némi korlátok között az egyes épületekre nézve is következtethessünk. Hiszen az épületek körvonalait minden esetben rögzítették, sőt olykor sematikusán a bejáratokat is jelölték. Ez alkalmat kínálhat arra, hogy a néprajzi, építészettörténeti, műemléki indíttatású, műszaki pontosságú épületfelmérésekből megismert, valamint a fotódokumentációkból is kikövetkeztethető épületalaprajzok, háztípusok tényleges elterjedtségére következtetést vonhassunk le. Az alábbiakban erre nyújthatunk példát.

A magyar néprajzkutatás történetében 1910 előtt felfigyelt arra Pálos Ede, győri reálgimnáziumi tanár, hogy egyes településekben a szokványos, a telek hossz tengelyében az utcától a telekláb felé húzódó, egymenetű szoba-előtér (pitvar)/konyha-kamra vagy szoba alaprajzi egység egyetlen tetőszék alatt ismétlődhetett. (Ezt magtár funkciójú kamrával, istállóval vagy istállókkal, színnel, esetleg pajtával is kiegészíthették.) Ám emellett nagyon gyakran más megoldást is alkalmaztak. A lakótér jelentős bővítésére az előbb leírt alaprajzhoz az utca tengelyével párhuzamosan keresztszárnyat építettek. Olykor a kisalföldi falvakban az utcaképet éppen ezek az „L” alaprajzú házak, helyi népnyelvi kifejezéssel *keresztházak* határozták meg, mert utcásor hosszán olykor szinte kivétel nélkül minden földes gazda épületét így alakították ki az építők. Tudnunk kell azonban, hogy a lakóterek fűtési rendszerének és a füst elvezetésének adott technikája elég erősen meghatározta az épületek belső kialakítását, egymáshoz csatolását. Ugyanis a 19. század utolsó harmadáig minden lakótérbe kívülről fűtött kályhát rakattak. Ez megkívánta,

hogy minden lakóhelyiség elé pitvart (konyha és előtér funkciójú teret) építsenek vagy legalább olyan kiesebb, keskenyebb előteret, átjárót alakítsanak ki, amiből a szoba kályhájában tüzelhettek. Mind a két megoldásnál a füstöt el kellett vezetni. Ez a rendszer, amely az Alpok előterét és tágabbán Közép-Európát jellemezte, Magyarországon már a középkorban meghonosodott. Sőt, a falusi és a mezővárosi lakosság körében is elsősorban a Duna és a Tisza mente térségeiben széles körben elterjedt, amint azt a hódoltság során elpusztult településeink régészeti feltárása bizonyítja. Maga a kályhás fűtésű lakóház széles körű elterjedése a késő középkori országunk fejlettségének, gazdasági, kulturális szintjének kiemelkedően fontos jelzője. A régebbi – helyenként olykor a 20. századig tovább élő – füstőházakkal (Rauchhaus, Rauchstube, čornaja izba, čornij dom) szemben a történelmi országterület is és a magyar nyelvterület igen jelentős része füsttelen, száraz, jól temperált lakást biztosított. Sőt, a hódoltság megpróbáltatásai ellenére is a külső fűtésű kályhás terület folyamatosan növekedett, amint azt forrásaink is bizonyíthatják.

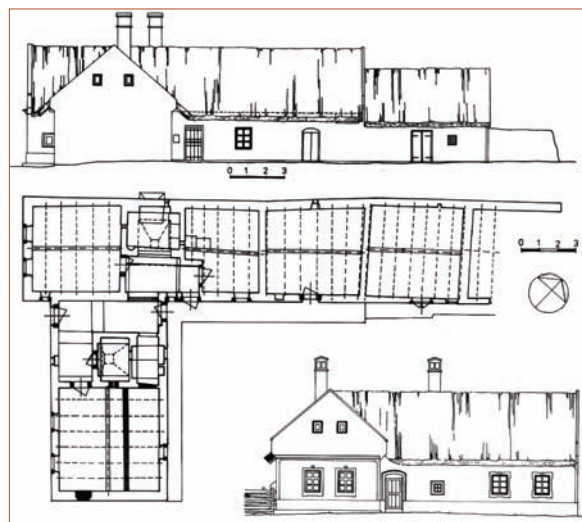
A fűtésnél, ételkészítésnél keletkező füsttől eredetileg úgy szabadultak meg, hogy a tüzelésre használt helyiséget padlásolatlanul hagyták. A Kisalföldön és a Nagyalföldön a legcélszerűbbnek mégis a szabadkémények alkalmazása bizonyult. A Dunántúl jelentős térségeiben idegenkedtek a kémények alkalmazásától. (Még Berzsenyi Dániel is ártalmasnak, veszélyesnek ítélte építésüket.) Megelégedtek a konyhaként és fűtőhelyként használt helyiség ajtajának nyitva tartásával. Legfeljebb a tüzelőket magában foglaló tér és a lakószoba között nem vágtak ajtót.

Mindebből egyenesen következik, hogy a telek hosszanti határvonalára épített házrész és az utcával párhuzamos keresztszárny csatlakozásánál is ki kellett alakítani olyan előteret, ami legalább a keresztszárny szobájának fűtését biztosította, ám egyáltalában nem volt ritka, hogy a két épületszárny csatlakozásánál szabályos, teljes értékű konyhát alakítottak ki. A Kisalföld déli és északi részén sajátos megoldással a két épületszárny összekapcsolásánál

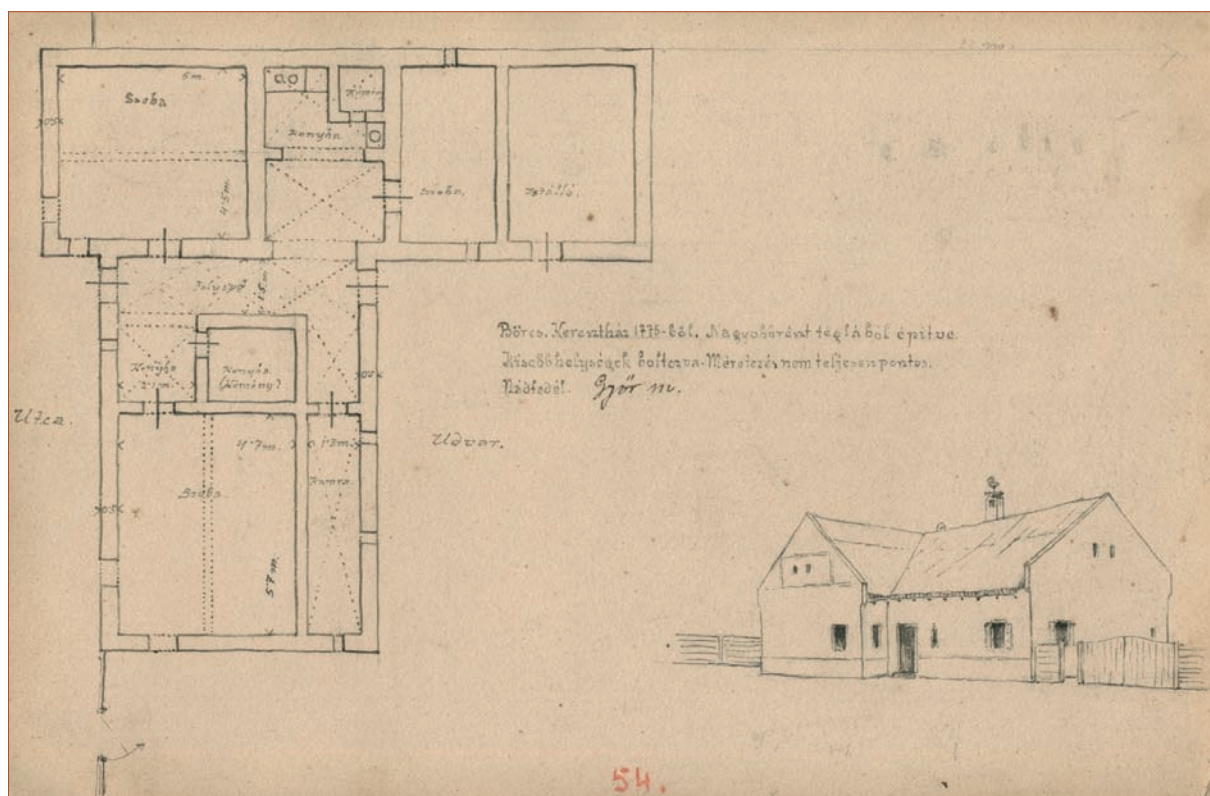
akár csak szűkebb előteret, akár tágas konyhát építettek, azt két, a külvilágba vezető ajtóval látták el. Ajtót nyitottak mind az utcára, mind az udvarra. (Igaz, a közbiztonság romlásával az utcára nyíló ajtót a második világháború után gyakran ablakra cserélték.)

Röviden szólnunk kell arról, hogy miként helyezték el ezekben a házakban az ablakokat. Az utcára merőleges hosszú épületszárny utcai végében kialakított szobát két aszimmetrikusan elhelyezett ablakkal építhették. A telek belseje felé eső épületszakaszban kialakított hátsó lakóhelyiség (esetleg lakóhelyiségek) két ablakot kapott az udvari homlokzaton. Ezek helye mindig a helyiség bejáratától távolabb, a szoba hátsó harmadába esett. Így mindegyik lakóterben alkalmazhatták a bútortat sarkos elhelyezését. A keresztszárny szobájába is vágtak az utcára néző hosszú falra és a rövid falra ablakot, ahogyan az szokásos volt a keresztszárny nélkül épített házak utcai lakótereiben. Ám, hogy a gazda és családja ellenőrizhesse az udvart, a keresztszárny udvari falába is vágtak ablakot. Ezt úgy helyezték el, hogy a szoba belső oldalán, az udvar felől elhelyezett ágyat ne zavarja.

Az egykori szakirodalom olvasóközönsége Pálos Ede kiválóan dokumentált közlésére nem igazán figyelt fel. A korszak gondolkodásának főiránya az evolucionizmus volt. Ennek szelle-

■ Keresztház felmérési rajza 1959-ből: Börcs (Győr megye). Varga Béla és Somogyi Antal szülőháza. (Mendele Ferenc és a szerző felmérése.)

■ Keresztház alaprajza és nézeti ábrázolása Börcs községből. Készítette Pálos Ede 1911 előtt.

■ Keresztház Markotabödöge bődögei felében. Mestergerendáját 1847-ben faragták. A visszaugratott utcai szárny ajtaját másodlagosan elfalazták. A szerző felvétele, 1959.

mében az ősi örökséget keresték. A legegyszerűbb objektumokban látták a fejlődés kiindulópontját. Ezeket igyekeztek dokumentálni. A bonyolultabb alaprajzú épületek mellett elsiklott a tekintetük. Mindent, ami bonyolultabb szerkezetűnek látszott, eleve későbbinek minősítették. Mondhatni, az ősi örökség romlásaként értelmezték, esetleg a polgárosulás emlékét ismerték fel benne. Noha Pálos Ede a Győr megyei Börcsön 1686-ból származó mestergerenda színes képét tette közzé éppen egy ilyen keresztház szobájából. Neki köszönheti a kutatás még számos más 18. századi artiztikus faragású, festésű gerenda megörökítését, közlését is. Utóbb még a Szabadtéri Néprajzi Múzeum anyaga összeállításánál is ezeket a keresztházakat a 19. századi, jobbágyfelszabadítás utáni korszak bemutatására használták. Noha 1730-tól 1790-ig több változatot javasolhattunk áttelepítésre. Sőt, a terepbejárásaink arról győzték meg bennünket, hogy a polgárosodás beköszöntével mind gyakrabban átalakították ezeket a házakat, visszabontották a keresztszárnyakat. Ez a folyamat szinte napjainkig tart, aminek nyilván feltárhatóak, megérthetőek az okai. Utóbb a Kisalföld tágabb környezetében, a Közép-Dunántúlon (Sarvalyon, Sümeg mellett) a hódoltság időszaka alatt elpusztult falu ásatása során is találtak olyan házat, ami analógiát kínálhat a 17. és 18. századi bonyolultabb alaprajzú lakóépületeinkhez.

A Kisalföld telkes jobbágy gazdáinak természetes igénye támadt a nagyobb lakóterű házakra. Nem különben a családi gazdaságukat maguk művelő kisnemesi birtokosok sem nélkülözhatték a nagyobb befogadó képességű hajlékokat. Ez természetes is. Tudnunk kell, hogy a nagytáj egészen szinte a 20. századig élt a nagycsaládi szervezet. A nagyszülők, esetleg a dédszülők vezetése alatt együttműködő, egy karra, egy kenyérre dolgozó família számára lényegesen nagyobb lakóteret kellett biztosítani, mintha nukleáris család lakta volna a telket és a házat. Ez a családszervezet gazdaságilag ellensúlyozhatta a telekaprozódást, de a nagycsaládi forma, a nemzedékek közötti szoros együttműködés mind az adózás, mind a földműves családok gazdaságait terhelő szolgálta-

tások szempontból is előnyösebbnek bizonyult. A nagyobb lakóteret akkor is biztosítani kellett, ha azzal számolunk, hogy a legények, a férfiak többnyire az istállókban háltak. Az idősek, az asszonyok, a gyermekek éjszakai nyugvóhelyéhez is jelentékeny teret kellett biztosítani.

Talán érdemes néhány példára hivatkoznunk. Kis János a költő, később evangélikus püspök, Berzsényi barátja 1770-ben a rábaközi Rábaszentandrásan is ilyen házban született. Emlékiratából tudjuk, hogy családjával együtt élt atyai nagybátyjuk is. Börcs községben az 1686-ból származó keresztszárnyas lakóház közeli szomszédságában, a Fő utca északkeleti végén az utolsó keresztházban született Varga Béla, az egykori lengyelmentő balatonboglári plébános, kisgazda politikus, az 1945-ben megválasztott parlament hajdani elnöke és unokatestvére, Somogyi Antal, egyházművészeti esztéta, művészeti író, győri nagyprépost. Családjuk leszármazói 1958-ban már nem tudták a házat belakni. A keresztszárnyba idegen családot telepítettek. Ezért 1959-ben elhatározták a kihasználhatatlan épületrész lebontását.

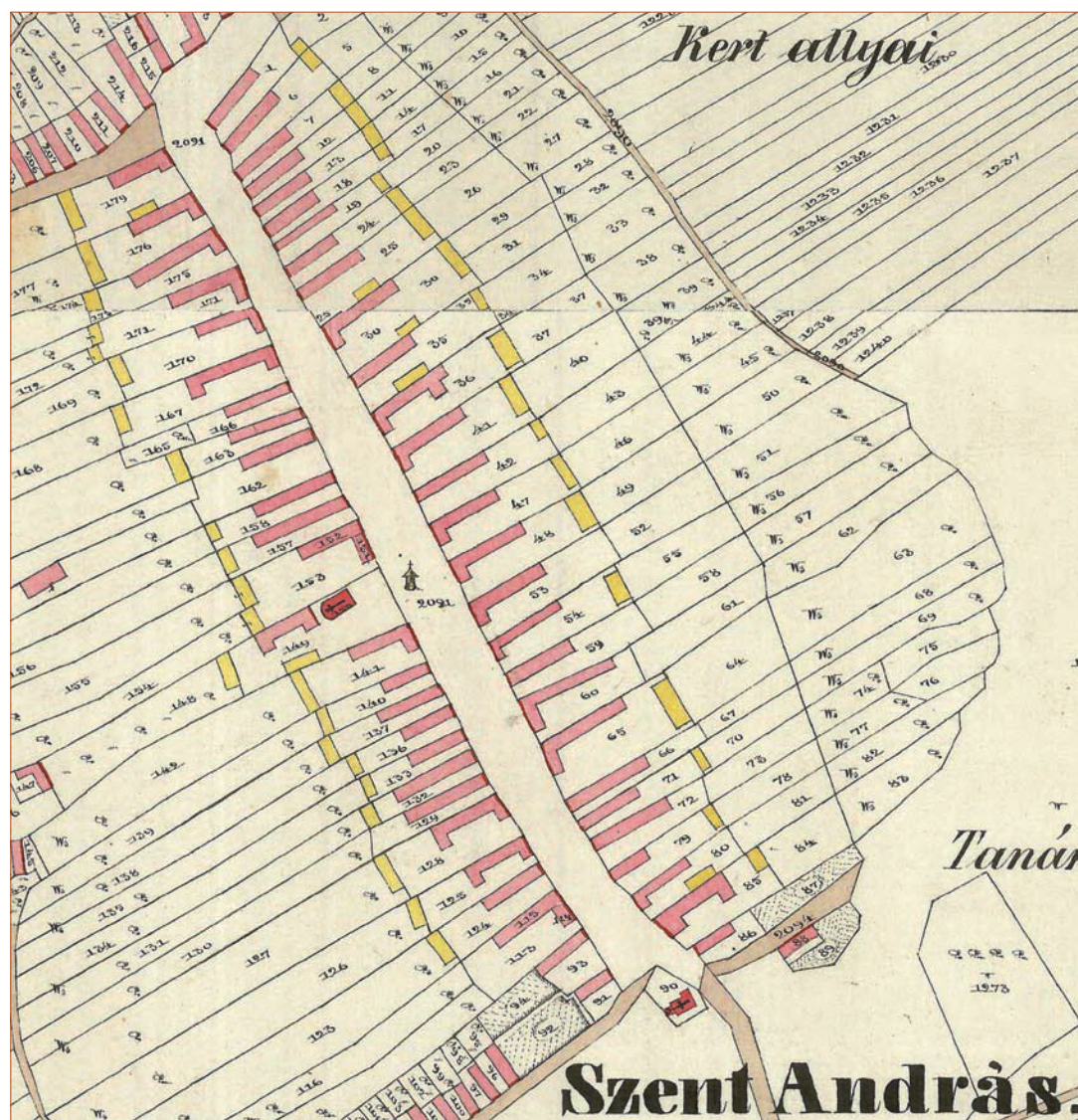
Számolnunk kell azzal, hogy a jobbágyfelszabadítást követően és a dualista államszervezés megszületése után a nagycsaládszervezet is bomlásnak indult. Az együtt lakó, együtt gazdálkodó családok szétköltöztek. Külön családi üzemeket szerveztek, legfeljebb a rokonsági alapon szerveződve kölcsönös segítséggel végezték a nagyobb munkákat. A régi nagy keresztszárnyas házakban élő családokat gyakran kuláksággal is megvádolták. Az 1950-es évek első harmadától mind több épület istállóit, gabonás kamráit számolták fel emiatt. Terepbejárásaim során nem ritkán találtam olyan épületet, amelyiknek az udvari szárnyán 35-40 méternyire követni lehetett a már felszámolt gazdasági épületrész nyomait. Általában a hátsó falat a szomszéd telek felé megtartották, hogy kerítésről ne kelljen gondoskodniuk. Ezek még évtizedeken át meggyőzően tanúsították az európai összevetésben is rangos épületek egykori nagyságáról.

Véletlenszerű mintavételként négy községet választottunk ki, hogy a kataszteri térkép alapján meghatározzuk, milyen arányban vol-

tak jelen a térkép felvételezése idején a kereszt-szárnyas épületek. Kettős arányt állapíthatunk meg. Számba vehetjük valamennyi lakóházat, de külön mérlegelhetjük, hogy a gazdaházak (a telkes jobbágyságok leszármazói, a községek törzslakosai) között milyen számban szerepelnek a nagycsaládokra utaló épületek. Tudnunk kell, hogy a Kisalföldön általában a telkes jobbágyságok, a *gazdák*, akik magukat *polgárnak* tekintik, és a zsellérek (az inquilinusok utódai), akiket a helyi népnyelv *lakóknak* nevez, területileg – mondhatni – élesen elkülönülnek a községeken belül. Külön sorakoznak a gazdák

házai és a gazda utca (vagy a gazdautcák) végén vagy amellett csoportosulnak a zsellérek a kisebb telkekkel megült *lakóutca* házsoraiban. Érdeemes hangsúlyozni, hogy az egész nagytájat túlnyomóan aprófalvak jellemzik. Az általánosnak tekinthető típus – minden bizonnyal középkori hagyományként – a szalagtelkes, fésűs, olykor fűrészfogas beépítésű, pajtasoros lezárású útifalu. Csekély halmazosodást csak ritkán, a lakók utcaszakaszain tapasztalhatunk.

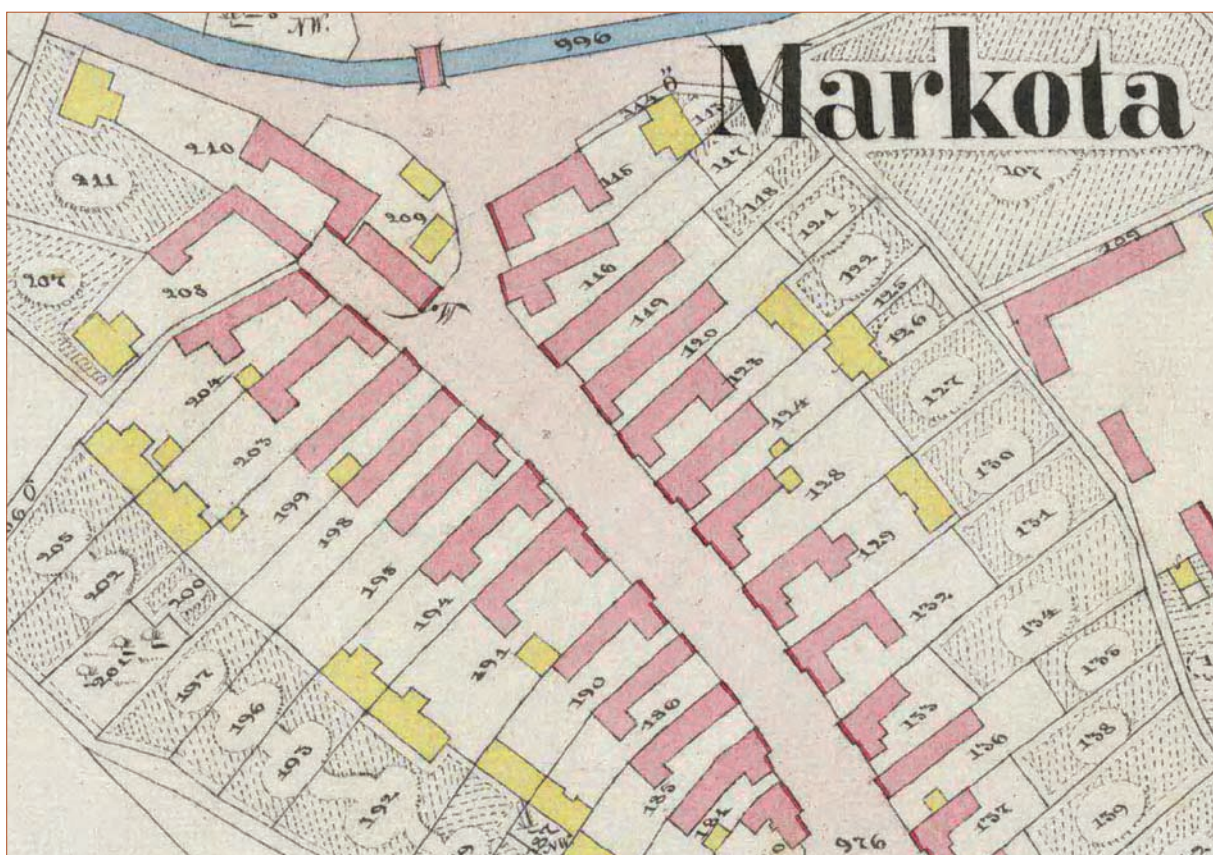
Sopron megye Rábaközi járásában fekvő Rábászentandrás (egykor Sopron megye) 1856-ban készült térképén. MNL OL S 78 Kataszteri gyűjtemény, Térképek (= S 78), 205. téka Rábászentandrás 8, 10.

■ Markotabödöge belterülete 1857-ben készült kataszteri térképén. Az osztatlan telkeken 1730 és 1847 között épült kereszt-házak álltak. Gyakran visszaugratott keresztzárnyat emeltek. MNL OL S 78, 100. téka Markotabödöge 12.

■ A bal felső sarokban, illetve alul ugyanerről a kataszteri térképről készített nagytások

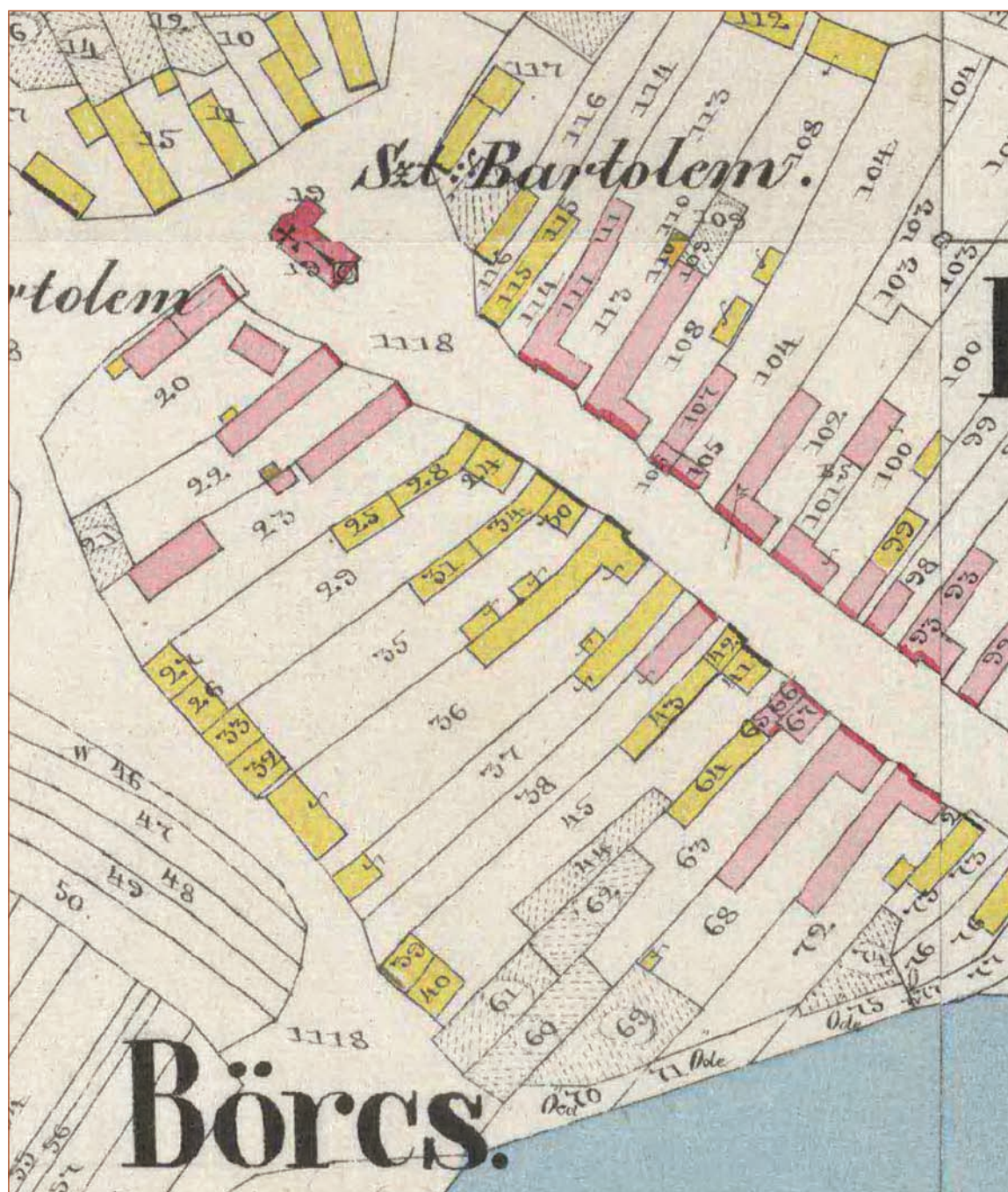
északi és déli végén fél ház sorba rendeződve a zsellérek, *lakók* valószínű telkeinek, házainak száma 35-re rúg. Ezek között mindössze négy kisebb méretű keresztházat észlelt a térkép földmérője. A gazdák utcájában 53 épületet ábrázolt. (Ebből a nyugati sorban 26 épület állt, a szemben fekvő oldalon 27 épületet húztak fel.) Ezek között 23 bizonyult „L” alaprajzúnak, keresztszárnyasnak. A telkek méretéből világosan látszik, hogy a térkép készítése idejére számos egykor átlagos telket megosztottak. Az új telek már nem fogadhatta volna be a keresztszárnyas lakóházat. A térképen végzett méréseim világosan mutatják, hogy a megosztott telkek mérete megfelelő hányada (fele, harmada, esetleg negyede) a régi keresztházak telkeinek. A nukleáris családforma terjedésének látványos bizonyítéka. Kis János szülőháza és annak telke is ilyen sorsra jutott. A maradéktelken felépített új házon csak egy emléktábla utal a község neves szülöttére. (A térkép elemzője megjegyzi: 6 ház udvari, belső végére is építettek keresztszárnyat. Ezekről bizonyosan tudhatjuk, hogy a ház végéhez épített szénatárolók, színek, pajták voltak, hogy kiegészíthessék a telkek udvarait lezáró pajták tárolókapacitását. Ilyen épületkialakítás mindenütt gyakori volt, ahol a gazdaságoknak kiterjedt kaszálóik voltak. Magunk is találtunk még ilyeneket a szigetközi, tóközi terepbejárásainkon.)

Markotabödöge Győr megyében, a Tóközben fekvő községet Bödögeből (ez volt a templomos hely) és Markotából egyesítették. Bödögen a földmérő mérnök 30 házat rögzített. A község nyugati ház sorában 7 telket, 7 keresztházat örökített meg. Ezek közül 6 keresztszárnyat visszaugratottan építettek fel. A keleti ház sorban 18 telket rögzítettek. Ezek udvarán 3 keresztszárnyal épített házat talált a felmérés. Bödöge sajátossága, hogy a község délkeleti végén aprócska telkeket alakítottak ki. Ezekre 16 kisebb házat emeltek. Köztük hét épületet „L” alaprajzzal építettek.

A Bödögevel szervesen összeépült Markotát csak a Tóköz nyugati vizeit a Rábcába vezető vízfolyás választja el, amin hosszabb ideje jól kiépített híd vezetett át. A két településrész tengelyét adó utcák így szerves összeköttetés-

ben fejlődhettek. A település délkeleti oldalán, a kertalja mellett épült ki a Győri Káptalan uradalmi majorja. Ennek épületei kívül esnek érdeklődésünkön. A utca nyugati oldalán 16 telket mértek ki. (Ezek közül egyetlenegy találhatunk egészen kis területűnek. Ez az egykori falu szélén áll. Valószínűleg zsellér helyül jelölték ki.) Ebben a ház sorban 11 keresztházat építettek. Köztük 6 ház utcai keresztszárnyát visszaugratva emelték. Sajátos módon a már említett faluvégi apróbb telken felhúzott hajlékot is keresztházként készítették el. A keleti ház sorban 25 telken építettek házat. Köztük 14 hajlékot keresztszárnyal húztak fel. 11 házat visszaugratott utcai homlokzattal építettek. A település Kóny felé eső délkeleti végén szintén apró telkekből kialakított ház csoportot (lakóutcát) találhatunk. Mintegy 14 kisméretű hajlékot készítettek. Köztük valószínűen talán öt hajlékot építettek keresztszárnyal. (A térképi ábrázolás az egyik épületcsoportnál elbizonytalanít bennünket, hogy egybefüggő épületet vagy önálló hajlékokat örökített ránk a felmérő.)

A keresztházak meghatározó arányáról árulkodik Börös (a történeti Győr megye Tósziget-Csilizközi járása, közvetlenül a Rábca északi partjára rúg a település tengelyét adó utca). A mai kiterjedtebb település történeti magja jellegzetesen egyetlen utcában sorakozó szalagtelkekre települt házakból áll. A nyugati ház sorban 15 lakóépületet örökített meg a térkép készítője. Az eredeti, osztatlan telkeken 7 „L” alaprajzú lakóházat látunk a szelvényen. Arra, hogy korábban ez a típus volt a hagyományos és jellemző, az utal, hogy 3 és 4 keresztház szoros szomszédságban áll, köztük és a ház sor déli végén csak két-két felezett telek házait nyilvánvalóan másodlagosan építették. A szemben sorakozó keleti ház sor 16 telket, házat foglal magában. Köztük utóbb négy felezett telket alakítottak ki. A ház sor északi szakaszán 5 szomszédos telken keresztszárnyas házat emeltek. Ezek egyikében találta Pálos Ede a már hivatkozott 1686-os mestergerendával datált hajlékot. A utca északi végén a legszélső épület volt a két jeles egyházi személyiség, Varga Béla és Somogyi Antal szülőháza. Az utca déli szakaszán még 3 „L” alaprajzú

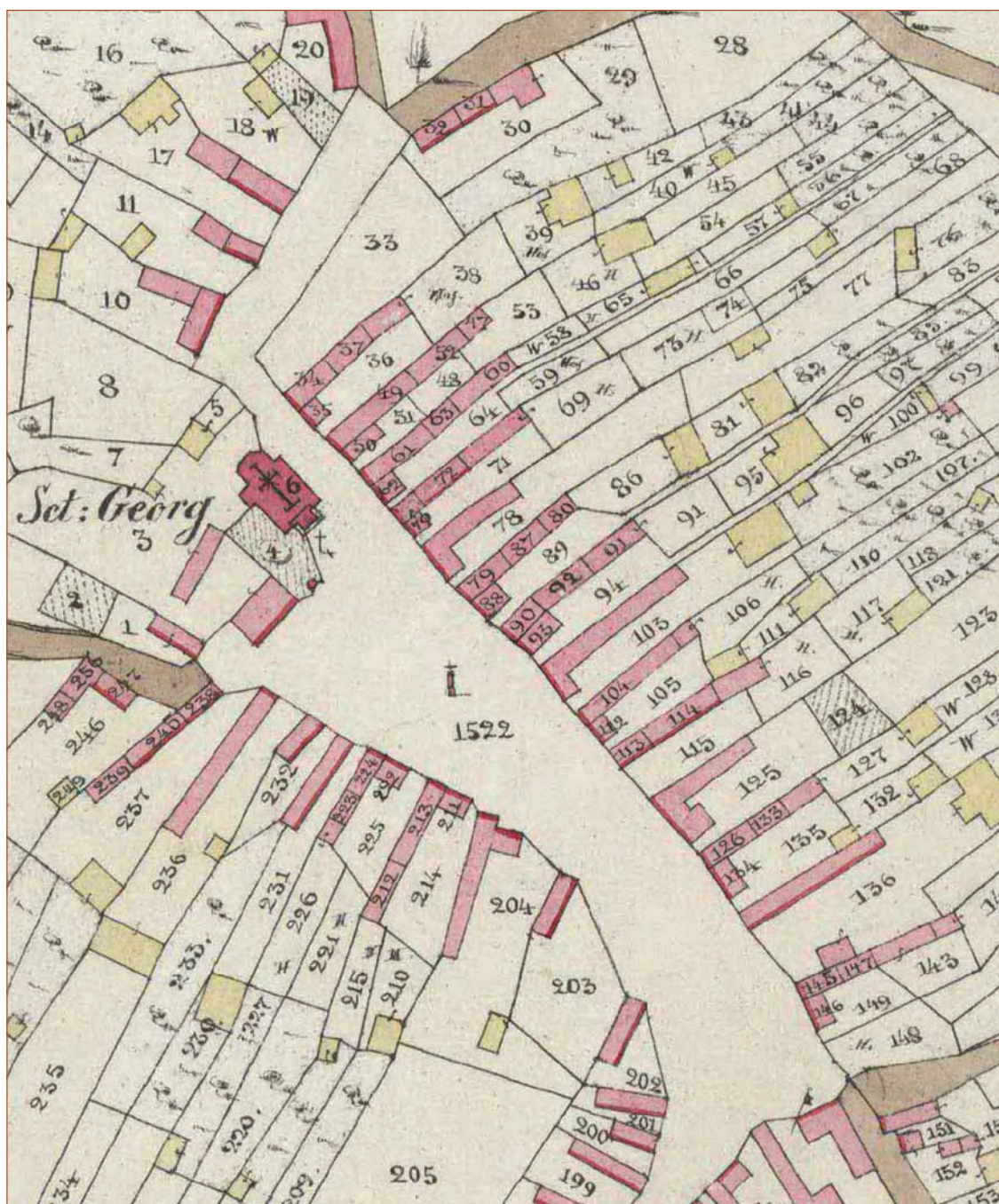

■ Szalagtelkes útifalu: Börcs (Győr megye) 1856-ban készült kataszteri térképe. A településen túlnyomóan a 17. századtól a 18. század végéig épült keresztházakat rögzített a felmérés. MNL OL S 78, 94. téka Börcs 11–14.

hajlék maradt fenn a térképkészítés idejére. A település déli, a Rábca kanyarulata közé fogott végén a zsellérházak között három kisebb keresztházat örökölt meg felmérőnk. Megjegyzésre érdemes, hogy a gazdák utcájában fennálló keresztházak közül 8 hajlékot visszaugratott keresztszárnnyal emeltek. A nyugati

házsorban az egyik ilyen ház – hagyományosan a helyi kovácmester családja lakta – az 1760-as években építették, ma is álló, műemléki értékű lakóház.

Negyedik mintánkat a Szigetközből, Püski községből vettük. A település a 19. századig a történeti Pozsony megye tartozéka volt. (Igaz-

■ Szalagtelkes útifalu: Püski (eredetileg Pozsony megye, majd átcsatolták Moson megyébe) 1856-ban készült kataszteri térképe. Az eredeti telekkiosztás gazdaházai keresztcsárnyakkal épültek. Az 1960-as évekig a településképet ez határozta meg. MNL OL S 78, 136. téka Püski 10.

gatása a Duna mederváltozása következtében ésszerűbb volt, ha Moson megyéhez csatolták, amint számos más, a Duna szigetközi szakaszán települt község esetében is történt.) Püski szintén egyetlen utcás, szalagtelkes település. Déli végén, délnyugati irányban a hozzá vezető út mellett keletkezett kisebb mellékutca,

ahol a zsellérek települtek. A település északi végén, az Öreg-Duna és Kisbodak felé vezető út külső oldalán még további 5 telket alakítottak ki. Ezeken négy ház épült a térkép felméréséig. Ezek közül egy lakóházat keresztcsárnyal építettek. Ezt 1959 őszén tanulmányozhattam. Jellemzőessége volt, hogy

az épület hosszúszárnnya utcai frontján kialakított helyiséget – udvar felőli bejáráttal – istállóként hasznosították. (Ebben a ház sorban az intenzívebb gazdálkodást jelezte, hogy kisebb-nagyobb pajtákat is telepítettek.). A község nyugati ház sorában 10 telket alakítottak ki. Mindegyikre lakóházat emeltek. 4 esetben az eredeti telekkiosztás még átalakítás nélkül állt. Ezeken kivétel nélkül keresztházat tartottak fenn. Az utca keleti során 14 telek sorakozott. Két házat kivéve mindet keresztházzal építették. A keresztházak a Fő utca templom felé eső szakaszán 9 házzal zárt sort képeztek. A nagycsaládi rendszer bomlására utal, hogy a térképész 4 ház és telek kivételével többszörös ház- és telek megosztást rögzített. A nagycsaládok „megválakozására” utal, hogy egyes telkeken két pajtát is építettek. A telek többszörös megosztása miatt négy telken külön szolgalmi utat is ki kellett alakítsanak, hogy a leválasztott telekrészleteket egymás zavarása nélkül használhassák a résztulajdonosok. Püskin egyetlen visszaugratott keresztszárnnyal épített házat észlelt földmérőnk.

A négy település a Rábaköztől a Tóközön át a Szigetközig behatárolható területhez tartozik, ám az ezeken a földrajzi pontokon észlelt jelenségek a tágabb nagytájat is reprezentálják. Az innét a kataszteri térképeken megörökített keresztházak a Kisalföld területén és nyugati szomszédságában széles körben jellemzőnek bizonyultak. Jeleznem kell, hogy a csallóközi terepmunkám során a szlovákiai magyarság körében is megtaláltam az „L” alaprajzú épületeket. Számos párhuzamát sorolhatnánk fel a szomszédos német nyelvterület mosoni és kelet-ausztriai körzeteiből. Jól követhetjük ennek az alaprajzi megoldásnak különféle variánsait Nyugat-Szlovákia szlovák népe körében is. Délkelet-Morvaországban az 1950-es és az 1960-as években szintén a településképet meghatározó arányban voltak jelen a keresztszárnnyal épített lakóházak. Igaz, a cseh-morva jog keretei mások voltak. Különösen az örökösödés helyi szabályai tértek el a mi szokásjogunktól, törvényes rendelkezéseinktől. Emiatt nem szerveződtek nagycsaládok keretei közé. A morva falvakban a keresztházakat nukleáris családok

lakták. Nyilván a késő középkorig visszanyúló kapcsolatokkal magyarázható, hogy Morva-Szlováckó falvaiban a kisalföldi településeinkkel „csereszabatos” házak épültek, és olykor az utcakép is meggyőzően emlékeztetett a mosoni, győri falvak részleteire. Ezeket a cseh-morva kutatás alaposan fel is dolgozta. Érdemes arra is utalnunk, hogy a cseh-morva kollégáink szívesen használták a térségük (a mienknél korábbi) kataszteri térképeit. Bizonyíthatták segítségükkel, hogy a kései 19. századi és a 20. századi polgári átalakulás a fennálló emlékeket megritkíthatta, de a történeti források, különösen a nagy méretarányú térképek hiteles képalkotáshoz kínálnak forrásbázist. Tapasztalatom szerint az 1850-es években meginduló magyar kataszteri térképezés hasonlóan megbízható, hiteles forrásbázist biztosít számunkra. Ez népi építészetünk és településkutatásunk jobb, megbízhatóbb elemzéséhez kínál eddig figyelemre alig méltatott lehetőséget.

Győr, Moson, Sopron megyék népi építészeti emlékanyaga más vonatkozásokban is bőven kínál szoros párhuzamokat nyugati szomszédságunkkal. Nincs tér a szoros párhuzamaink elemzésére, de enélkül is határozottan állíthatjuk, hogy a korábbi feltételezéseknél sokkal intenzívebbek voltak a cseh, morva kulturális kapcsolataink. Ismét bizonyosodik, hogy bár népünk kultúrája egyszeri, egyedien sajátos, nemzeti karakterű, de egyúttal mind a teljes Európának, mind a szűkebb Kelet-Közép-Európának elválaszthatatlan, szerves részét alkotja kulturális örökségünk etnográfiai, folklorisztikai része is.

Nagy jelentősége van annak, hogy a kataszteri térképanyag mind nagyobb része hozzáférhetővé válik a kutatás számára, hiszen a recens kutatásban mind töredékesebben fellelhető emlékanyag történeti és társadalmi érvényességét minden más forrásnál meggyőzőbben adathozhatjuk, bizonyíthatjuk. Erre talán Börzsön szerzett tapasztalatunkra érdemes utalnunk. Az 1950-es évek végén, amikor monografikus kutatásunkat elindítottuk a községben, még hitelesíthettük Pálos Ede gyűjtési megfigyeléseit. Tisztázhattuk az 1686-ból származó mestergerenda és az egy-

kor azt befoglaló ház sorsát. Bontás előtt vizsgálhattuk Varga Béla, Somogyi Antal szülőházát. A községben ezeken túl még bőségesen voltak vizsgálatra érdemes objektumok. Még akkor is igaz ez, ha jó néhányon már az átalakítások nyomot hagytak. Az azóta lepergett több mint félévszázad egyetlen keresztházat

hagyott meg. Ezeknek a néprajzilag, építészettörténetileg jelentős épületeknek hajdani szerepéről, általános elfogadottságáról csak a kataszteri térképek adhatnak teljes értékű, hiteles tanúbizonyságot. A tanulságokkal hozzá kell látnunk ahhoz, hogy Bolyai János szavai szerint új világot teremtsünk!

Irodalom

- BEDAL, KONRAD: *Historische Hausforschung. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe, und Literatur*. [2. kiadás] Bad Windsheim, 1993. (Quellen und Materialien zur Hausforschung in Bayern, 6.)
- DÁM LÁSZLÓ: *Építkezés*. Debrecen, 1992. (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 13.)
- FÉL EDIT: A társaságban végzett munkák Martoson. *Néprajzi Értesítő*, 32. (1940) 3–4:361–381.
- FÉL EDIT: *A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson*. Bp., 1944. (Kisalföldi Közlemények. I. sorozat 2.)
- FÉL EDIT: *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. – A marcelházi Rancsó-Czibor család élete*. Érsekújvár, 1944. (Kisalföldi közlemények I. sorozat 3.)
- FILEP ANTAL: A kisalföldi lakóház helye népi építészetünk rendszerében. *Ethnographia*, 81. (1970) 2–4: 327–349.
- FILEP ANTAL: Alaprajzi változatok a kisalföldi népi építkezés gyakorlatában. *Soproni Szemle*, 30. (1976) 3: 255–263. [Technikai zavarok miatt a dolgozat az előkészített rajzok és fényképek nélkül jelent meg.]
- FILEP ANTAL: Nagytáji egységesség és regionális tagolódás a Kisalföld építő kultúrájában. *A Kisalföld népi építészete*. Szerk.: CSERI MIKLÓS – PERGER GYULA. Szentendre – Győr, 1993. 71–128.
- FILEP ANTAL: *Építkezés. Győr-Moson-Sopron megye népművészete*. Szerk.: KÜCSÁN JÓZSEF – PERGER GYULA. Győr, 2002. (Népművészeti örökségünk)
- FILEP ANTAL: *Madártávlati adalékok a Kisalföld településnéprajzához, népi építkezéséhez. Kísérlet a légifényképek néprajzi kutatásban való felhasználására*. Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Szerk.: VISY ZSOLT. Pécs, 2003. 143–166.
- FILEP ANTAL: *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata* (Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, 1969.) Szentendre – Győr, 2006. (Ház és Ember. A szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve, 19.)
- HOLL IMRE – PARÁDI NÁNDOR: *Das mittellalterliche Dorf Sarvaly*. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp., 1981.
- KIS JÁNOS: *Emlékezés életéből*. Bp., 1890
- KOTTMAYER TIBOR: Század eleji rajzok a Kisalföldről, vázlat Pálos Ede munkáságáról. *A Kisalföld népi építészete*. Szerk.: CSERI MIKLÓS – PERGER GYULA. Szentendre – Győr, 1993. 397–414.
- MÁČEL, OTAKAR – VAJDIŠ, JAROSLAV: *Slovácko. Architektonicky vyvoj vesnice*. Praha, 1958.
- PÁLOS EDE: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. *Néprajzi Értesítő*, 12. (1911) 2–3: 150–173.
- VYDRA, JOSEF: *Lidove stavitelstvi na Slovensku*. Praha, 1925.
- VYDRA, JOSEF: *L'udova architektura na Slovensku*. Bratislava, 1958.